

РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37.013.73-044.247:373.3

Світлана Барда

Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

ORCID ID 0000-0002-9935-3433

DOI 10.24139/2312-5993/2019.07/048-061

ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ СИНЕРГЕТИЧНОГО ПІДХОДУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

У статті розкрито сутність та особливості синергетичного підходу, розглянуто семантику інтеграції в освітніх системах, зосереджено увагу на еволюції наукових поглядів із питань інтеграції в освіті. На основі теоретичного аналізу нормативних документів, наукових досліджень у галузі філософії, педагогіки, психології обґрунтовано концепт інтеграції в освіті. Методи синтезу, абстрагування, узагальнення сприяли визначенню ключових понять, порівнянню й узагальненню різних поглядів на досліджувану проблему, розгляду інтеграції як засобу реалізації синергетичного підходу вчителем у школі I ступеня. Подальші наукові розвідки передбачають дослідження інших засобів реалізації синергетичного підходу в системі початкової освіти.

Ключові слова: синергетика, синергетичний підхід, педагогічна система, початкова освіта, інтеграція, освітній процес, складники освітнього процесу, тематичний та діяльнісний підходи до інтеграції.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство входить у нову епоху, характерними ознаками якої є технологізація та інформатизація. Дана обставина визначає нову траєкторію розвитку соціуму в цілому та освіти зокрема. Виникає потреба побудови адекватної сучасним умовам педагогічної теорії та практики, що зумовлює здійснення пошуку нових підходів до аналізу та вдосконалення освітніх систем. Це означає, що сучасна наука має запропонувати нові засади, на яких буде базуватися освітній процес. В останні роки в науково-педагогічній літературі почали приділяти увагу застосуванню синергетичного підходу до організації освітнього процесу.

Сучасна система освіти побудована за принципом дисциплінарної диференціації. Роз'єднаність освітніх дисциплін може стати однією з причин фрагментарності, безсистемності світогляду школярів. Такий підхід до організації змісту освіти особливо небезпечний у початковій школі. У дошкільному віці провідною діяльністю є сюжетно-рольова гра, що моделює життя дорослих, яке само по собі є інтегрованим явищем і передбачає вирішення комплексних завдань із застосуванням рухових, мовних, сенсорних та інтелектуальних навичок. Перехід від дошкільного дитинства до шкільного життя передбачає диференціацію знань, способів діяльності

відповідно до освітніх дисциплін. У зв'язку з цим у свідомості учнів відбувається свого роду перебудова знань, способів діяльності від вирішення життєвих ситуацій до розв'язання завдань із математики, природознавства чи інших дисциплін. Саме тому питання інтеграції в початковій освіті є особливо актуальним і необхідним. Особливу увагу в контексті нашого дослідження варто звернути на процеси інтеграції в педагогічних системах початкової освіти з точки зору методології синергетики.

Аналіз актуальних досліджень. Процес проникнення синергетики в галузь освіти на сьогоднішній день є беззаперечним. Про це свідчать наукові надбання В. Кременя, В. Ільїна, Л. Ткаченко, А. Самодріна, В. Власенка, О. Вознюка, А. Шевцова та ін. На думку вищезгаданих учених, сучасна стратегія освіти має спиратися на синергетичну парадигму.

Інтеграція як педагогічний феномен не є новим. Означуване поняття розглядається в працях таких науковців, як Я. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, Й. Песталоцці, Й. Гербарт, Р. Оуен, К. Ушинський, Д. Дьюї, С. Френе, Р. Штайнер, А. Макаренко, В. Сухомлинський. Серед сучасних дослідників, які займаються вивченням інтеграції в освіті, можна назвати О. Савченко, Н. Бібік, В. Ільченко, Т. Пушкарьову, М. Пристінську, І. Большакову, Л. Масол, О. Гайдамаку, Н. Очеретяну, О. Дмитренко та ін.

Не зважаючи на вагомість порушеної проблеми, у педагогічній науці не достатньо вивчено інтеграцію як засіб реалізації синергетичного підходу в контексті початкової освіти.

Мета статті – розкрити сутність синергетичного підходу в педагогіці, визначити його особливості, з'ясувати семантику інтеграції в освіті, обґрунтувати концепт інтеграції в контексті реалізації синергетичного підходу вчителем у початковій школі.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз нормативних документів, наукових досліджень у галузі філософії, педагогіки, психології з метою виявлення ступеня розробленості проблеми в науковій літературі; синтез, абстрагування, узагальнення – для визначення ключових понять; порівняння й узагальнення різних поглядів на досліджувану проблему.

Виклад основного матеріалу. Термін синергетика введено в 1973 році Г. Хакеном. Автор це поняття означив як «сукупний колективний ефект взаємодії великої кількості підсистем, що призводить до утворення стійких структур і самоорганізації в складних системах» (Хакен, 1985, с. 9). Синергетична парадигма все глибше проникає в концептуальну площину сучасної науки в цілому і педагогіки зокрема, де об'єктом її пізнання стають складні, нелінійні, відкриті освітні системи. Це зумовило виокремлення нового освітнього напрямку – педагогічної синергетики, яка вивчає освітні процеси через призму методології синергетики, реалізуючи таким чином синергетичний підхід у педагогіці (Вознюк, 2012, с. 178).

В. Кремень та В. Ільїн синергетичний підхід використовують у процесі дослідження проблеми розвитку системи освіти в контексті людиноцентризму. Науковці вважають, що «... реалізація синергетичного підходу в діяльності викладача виявляється в оновленні змісту, методів і форм навчання з урахуванням таких чинників, як відкритість, самоорганізація, саморозвиток, креативність і нелінійність мислення, управління та самоуправління тощо. Принципи синергетики забезпечують нестандартний підхід до навчання, повноту і високу якість предметних знань, професійне становлення і професійну адаптацію майбутнього фахівця через різні навчальні дисципліни з урахуванням їх міждисциплінарних зв'язків» (Кремень та Ільїн, 2012, с. 209).

Л. Ткаченко застосовує синергетичний підхід до розв'язання проблем розвитку особистості. Учена стверджує, що «особистість, з точки зору синергетики, – складна багаторівнева самоорганізована система» (Ткаченко, 2014, с. 271). Синергетичний підхід розкриває можливості «діалогу, творчості, індивідуального шляху розвитку, ... дозволяє зрозуміти й передбачити зростання особистості в творчості як набуття нової системної якості індивіда» (Ткаченко, 2014, с. 272).

А. Самодрін визначає, що синергетичний підхід у педагогіці – це «оцінка педагогічної системи на тлі розвитку взаємообумовленості родового й видового руху, взаємодії безпосередньо системи та її зовнішнього середовища – інтегрованого процесу виховання, навчання й розвитку у складно побудованому середовищі навчально-виховного закладу... на засадах фрактальності; визначення детермінуючого начала хаосу педагогічної системи як умови самореалізації ...; всі процеси на когнітивному рівні та на рівні учіння діють у складі педагогічного процесу, складають детермінант педагогічної системи...; установа компонентів управління педагогічної системи» (Самодрін, 2005, с. 168-169).

Ф. Власенко застосовує синергетичний підхід у контексті аналізу процесу соціалізації особистості. Роль освіти в процесі соціалізації особистості, на думку автора, полягає в підготовці до саморозвитку та самореалізації (Власенко, 2014, с. 86).

О. Вознюк, спираючись на праці А. Шевцова, виділив такі особливості синергетичного підходу в контексті аналізу освітніх систем:

– зосереджується увага на процесах руху, розвитку й руйнування систем, структурних переходів, появі нових систем та системних якостей цілого;

– вважається, що хаос відіграє важливу генералізуючу роль у процесах розвитку та руху систем;

– досліджуються процеси самоорганізації, саморуху педагогічних систем через внутрішні чинники, що зумовлюють їх функціонування;

- акцентується увага на кооперативності процесів, що лежать в основі самоорганізації й розвитку педагогічних систем;
- вивчається сукупність внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків педагогічної системи;
- вбачається значна роль зовнішнього середовища в процесі народження, руху та еволюції педагогічної системи;
- займається прогнозуванням у теорії та практиці навчання (Вознюк, 2012, с. 184).

Ми ж зосередимо увагу на особливостях реалізації синергетичного підходу учителем початкових класів, як суб'єктом, який управляє освітньою системою першої ланки.

Синергетичний підхід у педагогіці (ідеться про його практичний аспект), на наш погляд, є процесом управління освітніми системами з одного боку та явищем самоорганізації в цих системах – з іншого. При цьому важливим є врахування особливостей, структур, внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків цих систем і використання доцільних засобів, форм, методів впливу на динамічні процеси, які відбуваються в ній з метою вибору спільної траєкторії в напрямку атрактора (мети), саморозвитку.

Насамперед, слід зацентувати увагу на особливостях функціонування освітньої системи початкової школи, її відмінностях від інших освітніх систем.

Законом України «Про освіту» визначено, що повна загальна середня освіта складається з трьох рівнів, першим із яких є початкова освіта (Закон України «Про освіту», 2017), яка містить два цикли: «1–2 і 3–4 класи, що враховують вікові особливості розвитку та потреби дітей і дають можливість забезпечити подолання розбіжностей у досягненнях, зумовлених готовністю до здобуття освіти» (Державний стандарт початкової освіти, 2018). З одного боку, початковій освіті передуює дошкільна, а з іншого – вона є фундаментом для середньої освіти, а, отже, перебуває в тісних взаємозв'язках із системою дошкільної та середньої освіти і має на меті забезпечити «природне входження дитини у шкільне життя» (на першому адаптаційно-ігровому циклі) та «здійснення навчального процесу з концентрацією педагогічної уваги на формуванні в учнів відповідальності і самостійності; підготовка до успішного навчання в основній школі» (на другому основному циклі) (Бібік, 2018, с. 19-20). Тож першою особливістю освітньої системи початкової школи є її перехідний характер, що вимагає тісних взаємозв'язків із іншими освітніми системами.

Функціонування освітніх систем залежить від координації впливів, спричинених, з одного боку, соціальним управлінням, а з іншого – здатністю до самоорганізації. Соціальне управління освітніми системами початкової школи регламентується законодавчими, нормативними документами, методичними рекомендаціями та здійснюється людьми, уповноваженими на

це суспільством. Якщо розглядати освітню систему початкової школи на прикладі класу, то варто відзначити, що в ній має хтось «генерувати управлінське рішення як організацію самоорганізації для всіх елементів педагогічної системи – внутрішньосистемний рух до мети» (Самодрін, 2005, с. 163). У нашому розумінні це, у першу чергу, педагог, який здатний побудувати суб'єкт-суб'єктні взаємовідносини з учнями та учнів між собою. Другу особливість освітньої системи початкової школи вбачаємо в тому, що управління освітнім процесом здійснює переважно один учитель, що дає йому можливість, більшою мірою, ніж, наприклад, у процесі середньої чи професійної освіти координувати внутрішню групові процеси та процеси самоорганізації (власної та учнів), тримати в полі зору атрактор та слугувати координатором зусиль здобувачів освіти на шляху до означеної мети (Барда, 2019, с. 28).

Специфічним у системі початкової освіти є підхід до організації освітнього середовища – це третя особливість. Слід відзначити, що середовище закладу освіти, з одного боку, характеризується сталістю, а з іншого – динамічністю. Мається на увазі, що учні початкових класів переважно більшість часу перебувають у своїх класних приміщеннях (на відміну від середньої школи де, як правило, спостерігається кабінетна система навчання). Разом із тим, відповідно до сучасних тенденцій в освіті фізичне середовище в класі облаштовується у вигляді освітніх осередків, які сприяють забезпеченню дослідницької діяльності учнів, формуванню самостійності, здатності до самоорганізації. Наповнення цих осередків змінюється та доповнюється самим учителем, учнями, батьками відповідно до потреб освітнього процесу. У цьому і проявляється їх динамічність (Бібік, 2018, с. 50-52).

Четвертою особливістю освітньої системи початкової школи є специфічна організація змісту освіти, що передбачає можливість учителям самостійно створювати навчальні програми предметів та курсів, спираючись на Державний стандарт початкової освіти або беручи за основу Типову навчальну програму. Такий підхід створює більше можливостей для здійснення міжпредметних зв'язків, введення в освітній процес інтегрованих курсів.

Беручи до уваги вищевикладене, вважаємо, що практичну реалізацію синергетичного підходу в освітніх системах початкової школи з урахуванням їх особливостей можливо здійснювати на основі використання різноманітних засобів, одним із яких є інтеграція.

Інтеграційні процеси у сучасному світі глибоко проникають не тільки в науку, а й у всі сфери людського життя. Тому в загальнонауковій, філософській, психологічній і педагогічній літературі зустрічаються різні визначення поняття «інтеграція». Проаналізуємо їх детальніше.

У найбільш загальному значенні поняття «інтеграція» визначається як об'єднання в ціле будь-яких окремих частин (Бусел, 2005, с. 507).

У філософському словнику інтеграція визначається як об'єднання різних соціальних груп на основі ціннісних зразків поведінки, асимілювання різнорідних елементів культури в єдину гомогенну культуру, уніфікація різних моральних норм і цінностей (Шинкарук, 1973, с. 182).

У психологічній літературі інтеграцію розглядають у контексті внутрішньо групового процесу як створення внутрішньої єдності, згуртованості, що виражається в колективістській ідентифікації, згуртованості групи як ціннісно-орієнтаційної єдності, об'єктивності в покладанні та прийнятті відповідальності за успіхи та невдачі в спільній діяльності (Шапар, с. 178).

У педагогічному словнику інтеграція розглядається як процес зближення і зв'язку наук, що відбувається водночас із процесами їх диференціації (Ярмаченко, 2001, с. 229).

У контексті педагогічної синергетики цікавим є означення цього поняття, запропоноване в poradнику вчителя нової української школи: інтеграція – це «процес взаємодії, об'єднання, взаємовпливу, відновлення єдності двох або більшої кількості систем, результатом якого є утворення нової цілісної системи, що набуває нових властивостей та взаємозв'язків між оновленими елементами системи» (Бібік, 2018, с. 58).

Таким чином, інтеграція у вище зазначених джерелах розглядається як:

- стан зв'язку окремих частин в єдине ціле, що стимулює виникнення нових можливостей утвореної структури та зміни властивостей її елементів;
- процес об'єднання диференційованих елементів у єдину систему;
- внутрішньогруповий процес, спрямований на згуртування колективу, формування взаємної відповідальності за групові рішення, формування єдиних цінностей;
- результат об'єднання цілих систем або відновлення їх єдності;
- чинник розвитку особистості;
- засіб (метод) формування цілісної картини світу.

Отже, інтеграція – це одночасно стан, процес, засіб, чинник і результат єдності чого-небудь.

Характеризуючи інтеграцію в історичному аспекті, варто зазначити, що ще в період зародження педагогіки як науки в поглядах Я. Коменського зосереджується увага на тому, що навколишній світ людиною сприймається як єдине ціле, елементи якого перебувають у постійних взаємозв'язках, тому освітній процес теж має бути побудований за таким самим принципом. А це можливо за умови встановлення міжпредметних зв'язків. Педагог писав: «Всі знання виростають з одного коріння –

навколишньої дійсності, мають між собою зв'язки, а тому мають вивчатися у зв'язках» (Коменський, 1957, с. 26).

Ж.-Ж. Руссо зауважував, що потрібно великий обсяг опублікованої в підручниках інформації, зміст уроків наближувати до однієї мети, яку було би легко сприймати та розуміти (Руссо, 1987, с. 261). Учений особливу роль відводив поєднанню виховання з працею. Він стверджував, що незалежність людина може отримати лише за рахунок власної праці (Руссо, 1987, с. 198).

Г. Сковорода відстоював ідеї зв'язку навчання з практикою, виховання через працю. Педагог підкреслював необхідність поєднання групових (лекції, доповіді, бесіди, розмови, диспути) та індивідуальних (листування з учнями) форм, методів роботи. Серед нетрадиційних методів навчання варто відмітити уроки серед природи, просвітницькі уроки серед простого люду, у яких ми бачимо приклади інтеграції формальної та неформальної освіти (Левківський, 2002, с. 129).

Ідеї Й. Песталоцці щодо мистецтва навчання людини базуються на фізико-механічних законах: у свідомості людини всі взаємозв'язки між предметами, поняттями, явищами повинні відповідати тим взаємозв'язкам, у яких вони перебувають у природі; усі існуючі предмети потрібно систематизувати за їх схожістю; різні органи чуття мають працювати на підсилення вражень від предметів; інформацію слід засвоювати таким чином, щоб кожне нове поняття було маленьким доповненням до усвідомлених раніше знань. Взаємозв'язок освітнього та природнього середовища, систематизація понять за принципом подібності, поєднання теоретичного та практичного навчання – основа наукової та предметної інтеграції знань за Й. Песталоцці (Песталоцці, 1988, с. 324-325).

Важливість взаємозв'язку знань підкреслював Й. Герbart, який теоретично розглянув психологічний аспект інтеграції знань. Учений стверджував, що за умови поєднання матеріалу з різних дисциплін освітній процес буде протікати продуктивніше, знання учнів будуть системнішими, навчання буде забезпечувати всебічний розумовий розвиток учня, поєднання теорії і практики. Викладання, на думку Й. Гербарта, має здійснюватися так, щоб нова інформація спонукала до відтворення в учнів наявних знань (Левківський, 2002, с. 57-58).

Ідеї інтеграції навчання та продуктивної праці прослідковуються в педагогічній спадщині Р. Оуена (Левківський, 2002, с. 61).

На думку основоположника вітчизняної педагогіки К. Ушинського, різні освітні предмети мають складати органічну єдність, а, отже, викладатися в тісному зв'язку один із одним. Він підкреслював, що високої якості знань можна домогтися шляхом злиття освітніх дисциплін, що вивчаються, у єдину наукову картину (Ушинський, 1983, с. 239). Ученим

уперше було запроваджено в початковій школі інтеграцію письма та читання, унаслідок чого йому вдалося обґрунтувати аналітико-синтетичний метод навчання грамоти (Ушинський, 1983, с. 261-263).

Ідеї інтеграції в педагогічних поглядах Д. Дьюї втілюються в комплексних програмах, формах навчальної роботи (метод проектів). Спираючись на вікові особливості учнів, провідним принципом роботи в початковій школі педагог вважав принцип «навчання через діяльність» (Левківський, 2002, с. 69).

У поглядах С. Френе прослідковується ідея поєднання в освітньому процесі природного середовища, механічної праці, розумової діяльності та художньої творчості (Чепіль, 2012, с. 190).

Засновник вальдорфської педагогіки Р. Штайнер акцентує увагу на інтеграції освітніх систем дитячого садка та школи, які утворюють єдину систему. Її метою є надання допомоги особистості у становленні, розкритті талантів з урахуванням закономірностей розвитку природи, людини та світу (Чепіль, 2012, с. 149). Учений обґрунтував гетеаністичний метод пізнання, який передбачає інтеграцію процесів пізнання себе і світу. Велику увагу приділяв співпраці з батьками (батьківські вечори, проведення батьками уроків ручної праці тощо) (Левківський, 2002, с. 75).

Теорія і практика колективу А. Макаренка є прикладом того, як особистість формується під впливом включення одночасно в кілька систем: загони, класи, зведені загони, які постійно впливають на процес її формування. Педагог також висловлював ідею поєднання навчання з продуктивною працею (Левківський, 2002, с. 203-204).

Вдалим прикладом інтеграції є педагогічний досвід В. Сухомлинського. Уроки мислення в природі, створення кімнати казки, звичаї та традиції школи^о– приклади інтеграції різноманітних видів діяльності (освітньої, мистецької, дослідницької), освітнього та навколишнього (соціального та природнього) середовища, знань із різних наук, що характеризуються міцністю засвоєння, гнучкістю відтворення, здатністю до творчого застосування. У праці «Методика виховання колективу» педагог підкреслює роль інтегративних процесів у формуванні учнівського колективу: «Спільність, багатогранне переплетення інтересів, вихователів і вихованців, спільне задоволення духовних потреб, взаємне збагачення і постійна передача духовних багатств – ось неодмінні риси шкільного колективу... Людина – колектив – суспільство – ось та система взаємовідносин, завдяки якій колектив стає силою...» (Сухомлинський, 1976, с. 407). У спадщині педагога також знаходимо думки стосовно інтеграції ідей, світоглядів, цінностей: «... Колектив будується, образно кажучи, на кількох наріжних каменях: ідейна спільність; інтелектуальна спільність; емоційна спільність; організаційна спільність» (Сухомлинський, 1988, с. 186).

На особливій ролі інтеграції при організації освітнього процесу в початковій школі наголошує О. Савченко. Вона акцентує увагу на відмінності уроків із використанням міжпредметних зв'язків та інтегрованих уроків. Науковець підкреслює, що при використанні міжпредметних зв'язків спостерігається включення питань і завдань з інших дисциплін, які мають допоміжне значення та являють собою окремі епізодичні елементи уроку; якщо ж зміст уроку складається з різних видів діяльності, поєднує блоки знань із різних предметів, які забезпечують формування у свідомості дітей цілісного образу виучуваного об'єкта, то мова йде про інтегрований урок. На думку вченої, мета уроків, побудованих на основі інтеграції змісту з кількох предметів навколо однієї теми, – «створити передумови для різнобічного розгляду певного об'єкта, поняття, явища, формування системного мислення, збудження уяви, позитивного емоційного ставлення до пізнання» (Савченко, 1997, с. 89).

Інтеграцію в контексті поєднання виховних впливів докільця розглядає І. Бех: «Ефективність впливу докільця на вихованців залежить не тільки (а часом і не стільки) від його виховного потенціалу, а й від характеру взаємодії, від того, як відбувається цей процес, як здійснюється керування ним і яку роль відіграє в ньому школа» (Бех, 2012, с. 84). Учений відзначає, що інтеграція виховних впливів докільця має бути керованим процесом, який здійснюється в кілька етапів, на кожному з яких розв'язується конкретне завдання. На діагностичному етапі відбувається вивчення виховних можливостей середовища та потреб дітей, школи. Етап моделювання передбачає створення моделі майбутнього простору і системи виховання, яка буде в подальшому реалізована. На організаційному етапі відбувається залучення осіб, компетентних у роботі з дітьми, що здійснюється за межами закладу освіти. Етап безпосередньої роботи з дітьми є процесом виконання завдань відповідно до створених моделей. Останнім етапом є вдосконалення взаємодії школи і докільця через організацію самоуправління школярів у сфері їх позашкільної діяльності (Бех, 2012, с. 85).

Аналіз запропонованих вище поглядів науковців дає підстави для виокремлення складників освітнього процесу, що можуть слугувати основою для їх інтегрування вчителем початкової школи, який спрямовує свою діяльність на реалізацію синергетичного підходу. Зокрема це:

- зміст освіти з різних освітніх галузей, визначених Державним стандартом початкової освіти (Я. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Й. Герbart, К. Ушинський, О. Савченко та ін.);
- теорія та практика в освітньому процесі (Г. Сковорода, Д. Дьюї);
- навчання, виховання з працею (Г. Сковорода, Р. Оуен, А. Макаренко);
- різні форми та методи роботи (Г. Сковорода, Д. Дьюї);

- освітнє та природнє середовище (Й. Песталоцці, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, С. Френе);
- різні освітні системи (Р. Штайнер);
- процес самопізнання та пізнання світу (Р. Штайнер);
- діяльність різних соціальних груп (Р. Штайнер, А. Макаренко, В. Сухомлинський, І. Бех);
- система цінностей (В. Сухомлинський).

Зважаючи на усвідомлення педагогічною елітою цінності початкової ланки освіти та активне впровадження Концепції нової української школи, акцентуємо увагу на тому, що в порадику вчителя НУШ виокремлюється два інтеграційні підходи: тематичний та діяльнісний. Тематичному підходу відповідає контент-орієнтована інтеграція, що реалізується у формі тематичного навчання на основі об'єднання знань із різних дисциплін навколо однієї теми (Бібік, 2018, с. 60). У даному випадку можуть інтегруватися такі предмети: початки алгебри та геометрії (математика); мова та література (навчання грамоти); астрономія, екологія, економіка, зоологія, ботаніка, анатомія, географія (природознавство); музичне, хореографічне, декоративно-прикладне, образотворче (мистецтво). В основі діяльнісного підходу лежать способи дій, які використовуються при вивченні різних дисциплін (Бібік, 2018, с. 61). Одним із шляхів реалізації діяльнісного підходу є використання технології розвитку критичного мислення, застосування якої дає можливість розв'язати такі завдання: формування пізнавального інтересу в учнів, посилення внутрішньої мотивації до процесу учіння, підтримання пізнавальної активності, використання життєвого досвіду учнів з метою формування аналітичного судження, розвиток критичного мислення (Наволокова, 2014, с. 57). Реалізація означеної технології здійснюється за допомогою стратегій розвитку критичного мислення («Мозкова атака», «Асоціативний куц», «Кубування»). Здійсненню діяльнісного підходу також сприяє використання ротаційних моделей («Щоденні 5», «Щоденні 3»), технології «Читання і письмо для розвитку критичного мислення» тощо (Бібік, 2018, с. 61-87).

До форм інтеграції освітньої діяльності в початковій школі, у яких реалізуються згадані вище підходи, варто віднести:

- інтегровані уроки, бінарні уроки, уроки з міжпредметними зв'язками;
- інтегровані курси (наприклад «Довкілля», «Я і Україна» (В. Ільченко), «Навколишній світ» (Т. Пушкарьова), «Я досліджую світ» (М. Пристінська, І. Большакова та Н. Бібік), «Мистецтво» (Л. Масол, О. Гайдамака, Н. Очеретяна, О. Дмитренко) та інші);
- тематичні дні, тематичні тижні;
- навчальні проекти тощо.

Як зазначалося вище, реалізація синергетичного підходу вчителем початкової школи потребує оновлення змісту освіти, методів та форм роботи з учнями, які б сприяли їх самоорганізації, саморозвитку, самоуправлінню, формуванню критичного мислення. Аналіз особливостей, підходів, форм здійснення інтеграції в початковій освіті дає підставу стверджувати, що саме інтеграція є тим потужним механізмом, який сприяє досягненню синергетичного ефекту в освітньому процесі початкової школи.

Висновки. Між синергетикою та інтеграцією існують двосторонні зв'язки: з одного боку, синергетичний підхід є філософським підґрунтям інтеграційних процесів в освіті, а з іншого – інтеграцію можна вважати засобом реалізації синергетичного підходу.

Ефективність використання інтеграції як засобу реалізації синергетичного підходу в системі початкової освіти забезпечується узгодженою взаємодією всіх елементів цієї системи (учителя та учнів), установами оптимальних зв'язків між ними на змістовому, операційно-діяльнісному, ціннісно-смысловому рівнях.

Перспективами подальших розвідок є дослідження інших засобів реалізації синергетичного підходу в системі початкової освіти.

ЛІТЕРАТУРА

- Барда, С. І. (2019). Особливості реалізації синергетичного підходу в початковій школі. *Імідж сучасного педагога*, 2, 26-29 (Barda, S. I. (2019). Peculiarities of synergetic approach implementation in primary schools. *Image of the Modern Pedagogue*, 2, 26-29).
- Бех, І. Д. (2012). *Особистість у просторі духовного розвитку*. Київ: Академвидав (Bekh, I. D. (2012). *Personality in the space of spiritual development*. Kyiv).
- Бібік, Н. М. (Ред.) (2018). *Нова українська школа: поради для вчителя*. Київ: Літера ЛТД (Bibik, N. M. (Ed.) (2018). *New Ukrainian School: adviser for a teacher*. Kyiv: Litera LTD).
- Бусел, В. Т. (Ред.) (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун» (Busel, V. T. (Ed.) (2005). *Large interpreting dictionary of modern Ukrainian*. Kyiv, Irpin: VTF "Perun").
- Власенко, Ф. П. (2014). Освітній процес у парадигмі синергетики: методологічний аспект. *Синергетика і освіта*, В. Г. Кремень (ред.), (сс. 266-290). Київ: Інститут обдарованої дитини (Vlasenko, F. P. (2014). Educational process in synergetics paradigm: methodological aspect. In Kremen, V. H. (Ed.) *Synergetics and education* (pp. 266-290). Kyiv: Institution of a gifted child).
- Вознюк, О. В. (2012). *Педагогічна синергетика: генеза, теорія і практика*. Житомир: вид-во ЖДУ імені Івана Франка (Vozniuk, O. V. (2012). *Pedagogical synergetics: genesis, theory and practice*. Zhytomyr: publishing house ZhSU named after Ivan Franko).
- Державний стандарт початкової освіти* (2018). Кабінет Міністрів України. Ст. 31. (*State Standard of Primary Education*. (2018). Cabinet of Ministry of Ukraine. Art. 31). Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>.
- Закон України «Про освіту» (2017). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 38-39. Ст. 380 (The Law of Ukraine "On Education" (2017). *Information from the Verkhovna*

- Rada of Ukraine (IVR)*, 38. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
- Коменський, Я. А. (1957). *Мир чувственных вещей в картинках* (изд. 2-е). Москва: Учпедгиз (Komenský, J. A. (1957). *The world of sensual things in pictures* (2nd ed.). Moscow).
- Коменський, Я. А., Локк, Дж., Руссо, Ж.-Ж., Песталоцци, И. Г. (1987) *Педагогическое наследие*. Москва: Педагогика (Komenský, J. A., Locke, J., Rousseau, J. J., & Pestalozzi, J. H. (1987). *Pedagogical heritage*. Moscow: Pedagogika).
- Кремень, В. Г., Ільїн, В. В. (2012). *Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму*. Київ: Педагогічна думка (Kremen, V. H. & Iliin, V. V. (2012). *Synergetics in education: context of human-centrism*. Kyiv: Pedagogical thought).
- Левківський, М. В., Микитюк, О. М. (2002). *Історія педагогіки*. Харків: «ОВС» (Levkivskyi, M. V. & Mykytiuk, O. M. (2002). *History of pedagogy*. Kharkiv: "OVS").
- Наволокова, Н. П. (автор-укладач). (2014). *Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій*. Харків: Вид. група «Основа» (Navolokova, N. P. (author-comp.). (2014). *Encyclopedia of pedagogic technologies and innovations*. Kharkiv: Publishing group "Osnova").
- Савченко, О. Я. (1997). *Сучасний урок у початкових класах*. Київ: «Магістр-S» (Savchenko, O. Ya. (1997). *A modern lesson in primary school*. Kyiv: "Mahistr-S").
- Самодрін, А. П. (2005). *Формування навчально-освітнього простору регіону Кременчук: видавничо-друкарський комплекс Університету «Україна»* (Samodrin, A. P. (2005). *Formation of the regional educational space*. Kremenchuk: editing printing complex of University "Ukraine").
- Сухомлинський, В. О (1976). *Вибрані твори: В 5 Т. Т 1*. К.: Рад. шк. (Sukhomlynskyi, V. O. (1976). *Selected works. (Vol. 1)*. Kyiv: Soviet School).
- Сухомлинський, В. О. (1988). *Сто порад учителеві*. Київ: Рад. шк. (Sukhomlynskyi, V. O. (1988). *One hundred pieces of advice to a teacher*. Kyiv: Soviet school).
- Ткаченко, Л. І. (2014). Розвиток особистості в контексті синергетичної парадигми. *Синергетика і освіта*, В. Г. Кремень (ред.), (сс. 266-290). К.: Інститут обдарованої дитини (Tkachenko, L. I. (2014). The development of personality in the context of synergetic paradigm. In Kremen, V. H. (Ed.), *Synergetics and education*, (pp. 266-290). Kyiv: Institution of a gifted child).
- Ушинський, К. Д. (1983). *Вибрані педагогічні твори: В 2 Т. Т 2*. Київ: Рад. шк. (Ushynskyi, K. D. (1983). *Selected pedagogical works. (Vol. 2)*. Kyiv: Soviet school).
- Хакен, Г. (1985). *Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах*. Москва: Мир (Haken, H. (1985). *Synergetics: hierarchy of non-stabilities in self-organized systems and arrangements*. Moscow: Mir).
- Чепіль, М. М. (2012). *Педагогічні технології*. Київ: Академвидав (Chepil, M. M. (2012). *Pedagogical technologies*. Kyiv).
- Шапар, В. Б. (2004) *Психологічний тлумачний словник*. Харків: Прапор (Shapar, V. B. (2004). *Psychological interpreting dictionary*. Kharkiv: Prapor).
- Шинкарук, В. І. (Ред.) (1973). *Філософський словник*. Київ: Поліграфкнига (Shynkaruk, V. I. (Ed.) (1973). *Philosophical dictionary*. Kyiv).
- Ярмаченко, М. Д. (Ред.) (2001). *Педагогічний словник*. Київ: Педагогічна думка (Yarmachenko, M. D. (Ed.) (2001). *Pedagogical dictionary*. Kyiv: Pedagogical thought).

РЕЗЮМЕ

Барда Светлана. Интеграция как средство реализации синергетического подхода в начальной школе.

В статье раскрыта сущность и особенности синергетического подхода, рассмотрена семантика интеграции в образовательных системах, сосредоточено внимание на эволюции научных взглядов по вопросам интеграции в образовании. На основе теоретического анализа нормативных документов, научных исследований в области философии, педагогики, психологии обоснован концепт интеграции в образовании. Методы синтеза, абстрагирования, обобщения способствовали определению ключевых понятий, сравнению и обобщению различных взглядов на исследуемую проблему, рассмотрению интеграции как средства реализации синергетического подхода учителем в начальной школе. Дальнейшие научные исследования предусматривают изучение других средств реализации синергетического подхода в системе начального образования.

Ключевые слова: синергетика, синергетический подход, педагогическая система, начальное образование, интеграция, образовательный процесс, составляющие образовательного процесса, тематический и деятельностный подходы к интеграции.

SUMMARY

Barda Svitlana. Integration as a means of implementing a synergetic approach in primary school.

On the basis of theoretical analysis of normative documents, scientific research in the field of philosophy, pedagogy, psychology, the article substantiates the concept of synergetics in education; specifies the features of synergetic approach in pedagogy, its possibilities in pedagogical practice; considers the peculiarities of functioning of the primary school educational system from the perspective of synergetics methodology, clarifies the semantics of integration in primary education. Methods of synthesis, abstraction, generalization contributed to the defining of key concepts, comparison and generalization of different views on the problem under study, identification of components of the educational process that can serve as a basis for integration. It is determined that integration is considered as a state of uniting individual parts into a single whole, the process of combining differentiated elements into a single system, an intergroup process aimed at uniting the team and forming mutual responsibility for group decisions, formation of united values, the result of uniting the whole systems or restoration of their unity, a factor in the development of a personality, a means (method) of forming a holistic picture of the world. There are distinguished such components of the educational process, which can serve as a basis for their integration in educational systems: content of education from different educational branches; theory and practice in the educational process; training, bringing-up and work; different forms and methods of teaching; educational and natural environment; different educational systems; the process of self-knowledge and knowledge of the world; activities of different social groups; value system. The article deals with thematic and activity approaches to integration in primary school. The author proposes such forms of integration in which these approaches are implemented: integrated lessons, binary lessons, cross-curricular lessons, integrated courses, thematic days and weeks, educational projects. The attention is paid to integration as a means of teacher's realization of synergetic approach in primary school. The relationship between the synergetic paradigm and integration processes in education has been established. Further studies are distinguished, which foresee the research of other means of realization of synergetic approach in the system of elementary education.

Key words: *synergetics, synergetic approach, pedagogical system, primary education, integration, educational process, components of the educational process, thematic and activity approaches to integration.*

УДК 373.3.017.4:316.47

Ольга Кривонос

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ORCID ID 0000-0001-8076-3259

DOI 10.24139/2312-5993/2019.07/061-071

ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЯКОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ У НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ

Метою статті є аналіз сучасних ефективних форм, методів, засобів виховання громадянських якостей школярів у контексті інноваційних перетворень сучасної української школи, зокрема: учнівське самоврядування, запровадження волонтерського руху в школі, залучення учнів до дитячих або молодіжних організацій та об'єднань, включення їх до всеукраїнських суспільних акцій, участь учнів у проектній діяльності, активні методи навчання на уроках. Представлено якості особистості, які формуються в процесі громадянського виховання: любов до свого народу, краю, вітчизни, толерантність, демократизм, громадянська свідомість, громадянська гідність, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність, громадянська мужність, працелюбність, повага до законів держави, чужої думки тощо.

Ключові слова: *громадянське виховання, форми і методи громадянського виховання, учнівське самоврядування, волонтерський рух у школі, дитячі та молодіжні організації, проектна діяльність учнів.*

Постановка проблеми. Інноваційні перетворення сучасної освіти України відповідно до Закону «Про освіту» та Концепції нової української школи передбачає формування сучасної компетентної особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору, самореалізації, трудової діяльності та громадської активності (Закон «Про освіту», 2017).

Нами досліджується сучасний підхід до формування громадянських якостей школярів, що забезпечить їх громадську активність.

Адже зміцнити й розвинути демократичну правову державу, яка ввійшла би повноправним суб'єктом до європейської спільноти, можуть громадяни, які люблять свою країну, свій народ, готові самовіддано захищати й розбудовувати її, які мають людську гідність, національну самосвідомість, гуманістичну моральність, знають свої права і свободи та вміють цивілізовано відстояти їх, сприяючи громадському миру і злагоді в суспільстві.